

128

AĞUSTOS
2004

DOSYA:
*Osmanlı'da
Matbaa ve
Matbuat*

*Bir Osmanlı
Matbaacısının
Sergüzeşti
Ebüzziya
Tevfik'in
Matbaa-i
Ebüzziya'sı*
Özgür TÜRESAY

*Matbaa,
Aydınlanma
ve
Diplomasi:
Said
Mehmed
Efendi*
Taner Timur

*19. Yüzyılda
Basılan
Karamanlıca
Eserler*
Merih Erol

Barış için Olimpiyat

*Eskiçağda Olimpiyatlar: Eski Yunan'da Spor ve Atletizm Oyunları
Koş Süreyya Koş, Hera için Koş: Eski Yunan'da Kadın Atletler*

“Müteferrika ve Osmanlı Matbaası 18. Yüzyılda İstanbul’da Kitabiyat”*

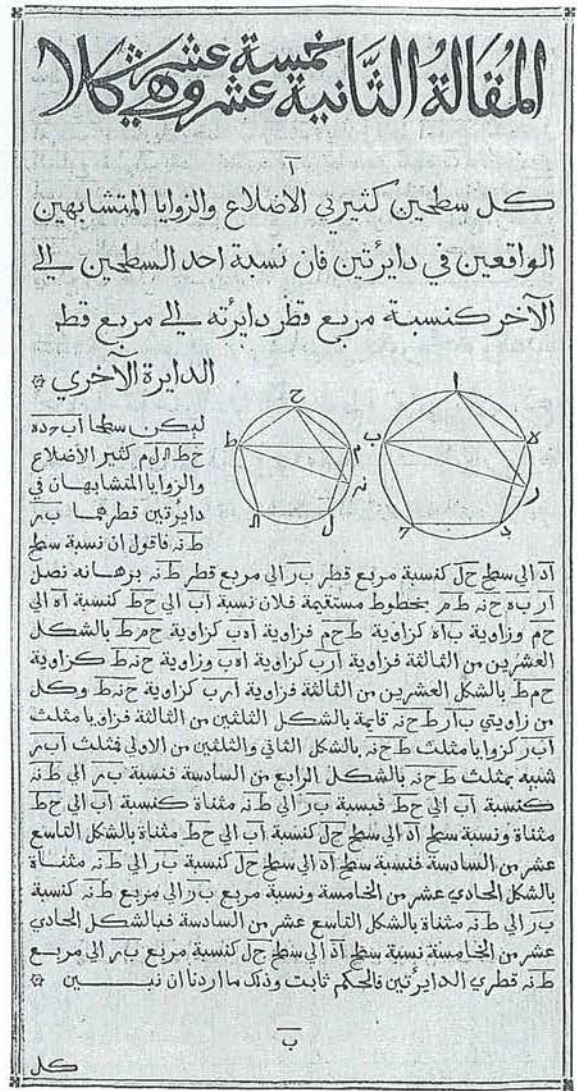
Matbaanın kurulması ve faaliyete geçmesinin Avrupa’da özellikle şarkiyatçılar tarafından yakından izlenmiş olduğunu Franz Babinger göstermektedir. Osmanlı’da Humbaracı Ahmet Paşa olarak tanınan Bonneval’e ait olduğu bilinen yazışmaların yanında, İbrahim Müteferrika’nın da yurtdışındaki bazı çevrelerle mektuplaştığı bilinmektedir. Müteferrika’nın matbaa faaliyetleri yanında, siyasi işlerde de oldukça yoğun bir etkinlik içinde olduğu hususu ise gözden kaçmaktadır.

Kemal Beydilli >

Özellikle Fatih dönemi Osmanlı tarihi üzerindeki araştırmalarıyla tanınan Franz Babinger (1891-1967), Leipzig’te 1919’da basılan *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert* adlı eseriyle, bu gün bile hâlâ tüm ayrıntılarıyla tam olarak işlenmemiş ve aydınlığa kavuşturulamamış olan zorlu bir konuyu, o zamanın bilgi birikimi dahilinde başarıyla ele alarak, genç yaşında edinmiş olduğu üstün donanımını gözler önüne sermiştir. Babinger’in 1927’de yayımladığı *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*¹ ile ilgili eseri, uzun yıllar temel bir kaynak olarak kullanılmış ve nihayet Türkçe’ye de tercüme edilmiştir.² Ancak, eserin artık eskimiş olduğu ve aradan geçen uzun zaman içinde ortaya çıkan hata ve eksikliklerinin giderilmesi şartıyla istifade edilmesi gerektiği gözden uzak tutulmamalıdır.³ Babinger’in pek çok Avrupa dillerine çevrilmiş bir başyapıtı sayılan Fatih’le ilgili eseri ise,⁴ yine uzun bir aradan sonra nihayet İngilizce tercümesinden dilimize kazandırılmıştır.⁵ Bu eserde kullanılan kaynakların belirtilmemiş olması, ilk andan itibaren ciddi bir tenkit konusu olmuştur. İngilizce

المقالة

۳۹۹

Müteferrika'nın terekisinde yer alan Nasireddin Tusi'nin *Usûl-i Oklides'i*, Roma, 1594.

tercümede yer alan kaynak niyetine yapılan serpiştirmelerin ise yazara ait olmadığı ve genel atıflar ötesinde bir önem arz etmediği görülmektedir. Dolayısıyla eserin dayandığı kaynakların gösterilmemiş olma zafiyeti devam etmektedir. Eserin değerlendirilmesiyle ilgili bir

araştırmada Babinger'in, kullandığı ancak belirtmediği kaynaklardan, kelimesi kelimesine ve aynen uzun pasajlar halinde geniş alıntılar yapmış olmasından ötürü ciddi bir şekilde intihal ile suçlanmakta olduğu ve bolca sergilenen karşılaştırmalı örneklemlerle bu durumun gözler önüne serildiği bilinmekte olup, bu husus yeterince dile getirilmemiştir.⁶

İstanbul'da Kitabiyat, böyle bir zafiyet hali arz etmektedir. Çalışma, nadir ve erişilmesi külfetli bir çok eserlerin ve konu ile ilgili olarak vaktiyle gazetelerde çıkmış olan havadislerin değerlendirilmesiyle özgün bilgilerle donatılmış olarak kaleme alınmıştır. Müteferrika'nın hakkında ise, o sıralardaki mevcut bilgilerden hareket edilmiş olmasından ötürü, bazı hatalı değerlendirmelerde bulunulmuş olmasının doğal karşılanması gerekmektedir. Bunların mütercim tarafından dipnotlarında yapılan açıklamalarla düzeltilmesi cihetine gidilmiş ve hayatıyla ilgili olarak özellikle Niyazi Berkes tarafından yapılan tespitlerin esas alınmış olması isabetlidir. Dolayısıyla, Müteferrika'nın, 18 yaşındayken Türklerle esir düştüğü, sert ve kaba efendisinin yanında sefil bir hayat sürdüğü ve bu durumdan kurtulmak için Müslüman olduğu vs gibi, vaktiyle Karacson tarafından ileri sürülen yakıştırmaların gerçekleri yansıtmadığı açıktır. Bununla beraber, artık çoktandır düzeltilmiş olan bu gibi eski bilgileri tekrarlamayı ısrarla sürdürenlerin bulunduğu görülmektedir. Nitekim, en son çıkan *Küçük Türkiye Tarihi* (Stuttgart 2003) müelliflerinden Christoph K. Neumann, Müteferrika'nın "genç yaşta Osmanlı esaretine düştüğü ve Müslümanlığa geçtiği"⁷ tezini sadakatla benimsemekle beraber; bunu, 1514 Çaldıran savaşını değerlendirirken, Osmanlıların, ordu birlikleri Türklerden oluşan Safavilere karşı elde ettiği bu zaferde esas etken olan Yeniçerilerin kökenine değinerek, bunun aslında "Hiristiyanların Türklere karşı kazandığı bir zafer" olduğu iddiasıyla⁸ yaptığı muhteşem espri cümlesinden kabul etmek gerekir!

Müteferrika, 1710'da yazdığı ve Muhammed Peygamber ve ümmeti hakkında eski mukaddes kitaplarda yer alan Tebşirat meselesini ele alarak yazdığı *Risale-i İslâmiyye* adlı eserinde, kendisi hakkında az da olsa önemli bilgiler vermiş olmakla beraber, bunlar Babinger tarafından değerlendirilmemiştir.⁹ Burada Müteferrika, Kolojvarlı (Erdel) olduğunu, küçük yaştan beri Tevrat ve İncil ve Zebur okuduğunu ve eğitimini tamamlayarak "va'z ve nasihat ile me'mur" olduğunu, hocalarının itibar etmediği kadim Tevrat parçalarını gizlice incelediğini ve Tebşirat konusunda tartışmalarda bulunduğunu ifade etmektedir. Müteferrika bu eserinde Tevrat'tan Latince olarak pek çok alıntılar yapmakta, ayrıca bunların yerlerini göstermekte ve bu Latince alıntılarını, okunuşunu esas alarak Arap harfleriyle yazılmış olarak vermektedir. Kendi ifadesiyle Latince bildiği kesinlik kazanan

Müteferrika'nın mektuplaştığı şarkiyatçı Clodius'un Latince-Türkçe-Almanca lughatı. Leipzig 1730.

Müteferrika'nın bu açık beyanlarına rağmen, Fransızca, İtalyanca ve Almanca'ya hakim olduğunu belirttikten sonra, "Latince konusundaki bilgisi ise benim açımdan biraz şüphelidir" diyen (s. 18) ve bu görüşünde ısrar eden (s. 21) Babinger'in yanlıgı içinde olduğu açıktır. Biz de Babinger'in, Müteferrika'nın, Fransızca, İtalyanca ve Almanca bildiğine dair olan beyanını şüphe ile karşılamaktayız. Müteferrika ile yakınlığı olan ve matbaada *Grammaire Turque* adlı eseri basılan (1730) Jean-Paptiste Holdermann, 5 Ağustos 1730 tarihli olarak yazdığı ve o ana kadar basılan kitaplar hakkında da bilgi verdiği bir mektubunda, Müteferrika'nın Türkçe, Arapça ve Farsça dışında Macarca ve Latince bildiğini açıkça ifade etmektedir.¹⁰

Müteferrika'nın matbaa faaliyetleri yanında, siyasi işlerde de oldukça yoğun bir etkinlik içinde olduğu hususu ise gözden kaçmaktadır. Hayatının bu cephesi yeterin-

“Müteferrika ve Osmanlı Matbaası 18. Yüzyılda İstanbul'da Kitabiyat”

ce aydınlatılmamış olduğu gibi, kendisine bazı hizmetler de yakıştırılmış bulunmaktadır. Bu anlamda, 1715'de sefaretle Viyana'ya gönderildiği ve Prens Eugen'le görüştüğü hep tekrarlanmakta olan yanlışlardandır. Müteferrika İbrahim Ağa adını taşıyan bu elçinin matbaa kurucusu İbrahim Müteferrika olmadığı kesindir. Kaynaklarda da buna dair bir işaret bulunmamaktadır. Aynı şekilde, Eylül 1743'de Usumı¹¹ Ahmed Han'ın Kaytak Hanı olarak atanmasıyla ilgili olarak küçük bir heyet ve gerekli hediyelerle Dağıstan'a yollanan, Dergâh-ı âli müteferrikalarından İbrahim Ağa'nın yine matbaa kurucusu İbrahim Müteferrika olduğuna dair olan kayıtların da ihtiyatla karşılanması icap etmektedir. Bu iki husus, Erhan Afyoncu tarafından arşiv belgelerinden hareketle ortaya çıkartılan yeni bilgiler ışığında tartışılarak düzeltilmiş ve İbrahim Müteferrika ile ilgili olarak yazdığı değerli bir ansiklopedi maddesinde¹² de yerini almıştır. Dolayısıyla, daha önceleri devamlı olarak zikredilen bu gibi hatalı beyanların ve hayatına dair düşülmüş olan eski kayıtların denetlenmeden kullanılmaması gerektiği böylece gözler önüne serilmektedir. Arşiv malzemeleri üzerinde Erhan Afyoncu tarafından yapılan araştırmalar neticesinde, Müteferrika'nın resmî hizmetleriyle ilgili olarak şimdiye kadar bilinmeyen bazı yeni bilgilerin de ortaya çıkartılması mümkün olmuştur. Mesela, İbrahim'in müteferrikalık hizmetine alınmasının Nisan 1716 tarihinde olduğu, bundan önce kapukulu süvarilerinin 41. bölümünde 29 akçe ile vazife gördüğü, Macar prensi II. Rakoçi'nin Osmanlı devletine ilticası üzerine (1717) maiyetine tercüman olarak verilmesiyle ilgili (1718) kayıtları, müteakip senelerde almakta olduğu tayinat miktarları, ölümünden sonra, uhdesindeki tımarın Şubat 1747 tarihli olarak bir başkasına tevcihiyle ilgili işlemleri ve bundan hareketle ölüm tarihinin de aynı tarihlerde olabileceğinin tesbiti, top arabacıları kâtipliği (1743) ve Divan-ı hümayun tarihçiliği (1744-45) vazifelerinde bulunduğu bu anlamdaki yeni bulgular dandır.¹³ Ancak, Müteferrika gibi, kültür tarihimizde fevkalade önemli bir yer işgal eden bir şahsın ölüm tarihinin bile, Babinger zamanından beri hâlâ kesin olarak belirlenememiş olması, aradan geçen uzun zamana rağmen bu sahada yeterli araştırmalar yapılmadığının göstergesidir. Yukarıda değinilen Şubat 1147 / Recep 1160 tarihi, Müteferrika'nın vefatından sonra tasarruf etmekte olduğu tımarın bir başkasına tevcihi ile ilgili olduğu açık olduğundan, bu tarihten birkaç gün ön-

ce ölmüş olabileceğini ileri sürmek¹⁴ neticede bir tahminden öteye geçememektedir. Babinger, Müteferrika'nın ölüm tarihi olarak, İstanbul'daki Avusturya elçisi Penkler'in Viyana Devlet Arşivi'ndeki raporuna dayanmış olan Hammer tarafından verilen Haziran 1746 tarihini¹⁵ esas almaktadır. Hammer'den daha eski bir kaynak olarak D'Ohsson da Müteferrika'nın 1746'da ölmüş olduğunu kaydetmektedir.¹⁶ Müteferrika ile ilgili olarak sürdürülen araştırmalarda Osmanlı arşivleri yanında Avrupa arşivlerinin, dönemin matbaaya ilgi duyan aydınları arasındaki yazışmaların ve kültür ağırlıklı gelişmeler hakkında bilgi veren gazetelerin de ihmal edilmemesi gerekmektedir. Mesela, Babinger'in de kullanmış olduğu bu tür kültürel havadislere yer veren, Leipzig'te çıkan *Neue Zeitungen von Gelehrten Sachen* gazetesinin 4 Mayıs 1730 tarihli sayısında, daha önce, İstanbul'da yeni açılan matbaada basılmış olan *Van Kulu Lügatı*yla ilgili olarak okuyucuların bilgilendirildiği belirtilmekte ve şimdi de matbaada yeni basılan *Tuhfeti'l-kibâr* ve *Târîb-i Seyyâb*'in basımı duyurulmakta; eserlerin müellifleri, muhtevası, hacmi vs hakkında bilgiler verilmektedir. Bu tür kaynakların taranması neticesinde, İstanbul'daki matbaa ve kitap dünyası hakkında değerli bilgiler edinilmesi mümkün olabilecektir. Ayrıca, buralarda Müteferrika'nın ölümüne de yer verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.¹⁷

*Târîb-i Seyyâb*¹⁸ hakkında Babinger'in yaptığı açıklamalar ilgi çekici başka bir meseleyi gündeme getirmektedir. Afganlılarla İran arasındaki savaşı ve Safevî hanedanının çöküşünü ele alan bu eser, 25 seneden fazla İran'da bulunan Polonyalı Cizvit misyoneri Judas Thaddäus Krusinsky (1675-1756) tarafından Latince olarak kaleme alınmıştır. Krusinsky, 1728'de İran elçisi Mehmed Han'la birlikte İstanbul'a gelmiştir. *Târîb-i Seyyâb*'i 1740'da Latince olarak bastıran Krusinsky, İstanbul'da, daha henüz ülkesine dönmeden önce Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın isteği üzerine eserini Türkçe'ye çevirmiş olduğunu beyan etmekte ve bu iddiası dönemin mu'teber diğer bazı şarkiyatçıları tarafından doğrulanmaktadır. Öte yandan Müteferrika da, 1729'da Türkçe olarak bastığı eserin daha ilk sayfalarında, Türkçe tercümenin bizzat kendisi tarafından yapılmış olduğunu açıkça belirtmiş bulunmaktadır.¹⁹ Müteferrika'nın Latince bildiğinden şüphe duyan ve “aslında hâkim olmadığı kesin olan bir dilden, bu eseri nasıl Türkçe'ye çevirmiş olduğunu anla-

Müteferrika'nın bastığı Holdermann'ın gramatik kitabından ilk sayfa. İstanbul 1730.

mak zordur” diyen Babinger, eserin tercümesinin Krusinsky tarafından yapıldığı kanaatindedir. (s. 20-22). Müteferrika'nın diğer bazı eserlerini de Latince bilgisini kullanarak tertip ettiği hatırlanacak olursa, aynı ciddiyetteki birbirini tekzip eden bu iki beyanın incelenmek üzere ele alınması icap edeceği açıktır.

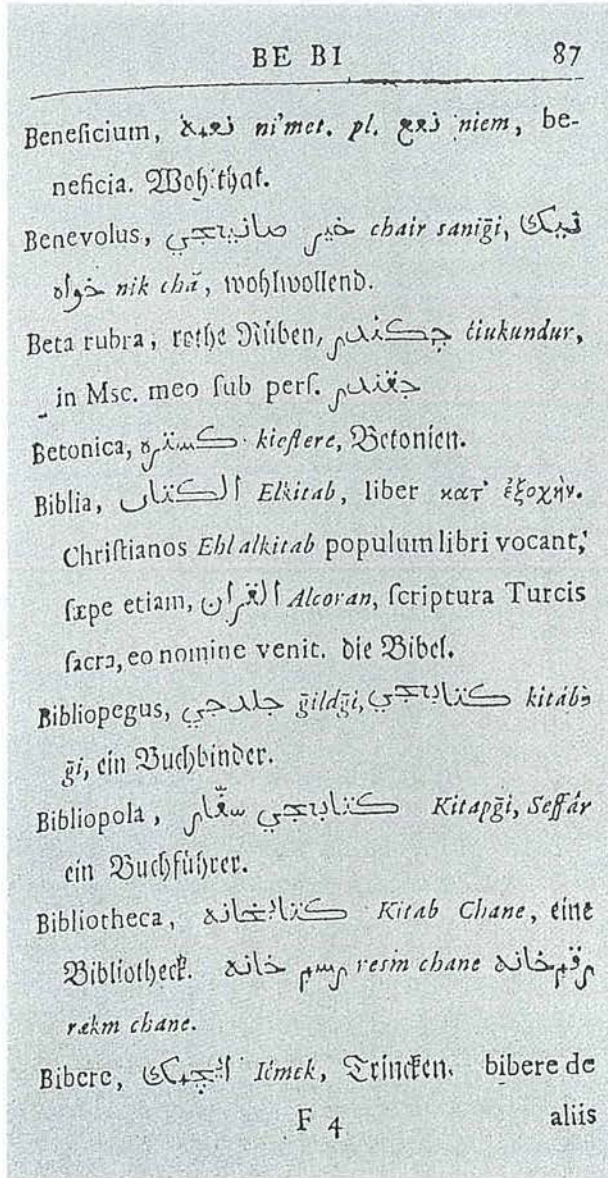
İbrahim Müteferrika, yakın ilişkiler içinde olduğu dostu Humbaracı Ahmed Paşa (Bonnaval) ile birlikte dış siyasetin yönlendirilmesinde yoğun bir faaliyet içinde olduğu gözlenmektedir. Prens Rakoci'nin yanında başladığı irtibat hizmeti, çeşitli diplomatik vazifeler ifasıyla devam etmiştir. Nisan 1743'de, Korsika cumhuriyeti adına gelen ve adanın Osmanlı himayesine girmek istemesiyle ilgili teklifi resmen getiren Kont Beaujeu'nün, Reis Efendi tarafından kabul edilmesini sağlamış ve sürdürülen görüşmelere aracılık etmiştir.²⁰ İbrahim Müteferrika, Fransa'nın İstanbul'da geliştirmek istediği Avusturya aleyhtarı siyasetinde Bonnaval ile birlikte önemli roller üstlenmiştir. Kendisiyle aynı isim taşıyan oğlu (Küçük İbrahim) ile Bonnaval'in Milanolu evlatlığı Süleyman'nın da bu tür işlerin içinde oldukları anlaşılmaktadır.²¹ Bunlar babalarının ölümünden sonra da siyasi işlerde irtibat ve işgüder olma becerilerini çeşitli devletlerin hizmetine sunmuşlardır. Müteferrika'nın ölümünden sonra matbaa işlerini oğlunun üstlenmiş olduğuna dair olan kayıtlar tashihe muhtaçtır. Küçük İbrahim, babası henüz daha hayattayken Divan-ı hümayun tercümanının nezdinde Divan kâtipi olarak hizmet vermeye başlamış (1743) ve daha sonraları da 25 sene boyunca bu vazifesini sürdürmüştür.²² 1739 Belgrad antlaşmasının temdidini münasebetiyle Avusturya elçisi Penkler, Sadrazam, Reisülküttap, Kâhya Efendi yanında Divan tercümanı ve onun yardımcısı olan Küçük İbrahim'e de hediye ve para vermiştir (Temmuz 1747).²³ Danimarka elçisi Gähler, bir ticaret ve dostluk antlaşması yapmaya muvaffak olduğunda, bu münasebetle kendisine verilen ziyafete diğer rical yanında Bonnaval'in evlatlığı Süleyman ve Küçük İbrahim de davet edilmiştir (1756).²⁴ Küçük İbrahim, 1768'de savaş ilanı sebebiyle Yedikule'ye nakledilen Rus elçisi Obreşkofla işbirliği yaptığı gerekçesiyle bu vazifesinden azledilmiştir.²⁵ Bonnaval ve evlatlığı Süleyman'la birlikte, baba-oğul İbrahim'lerin henüz ele alınmamış olan bu tür faaliyetlerinin aydınlatılması bakımından da özellikle dışarıdaki malzemelerin mutlak surette değerlendirilmesi gerektiği açıktır.

İbrahim Müteferrika
Osmanlılar Ansiklopedisi,
İstanbul: YKY, 1999, c. 1, s. 631

Matbaanın kurulması ve faaliyete geçmesinin Avrupa'da özellikle şarkiyatçılar tarafından yakından izlenmiş olduğunu Babinger göstermektedir. (s. 52 vd). Hollanda devlet arşivinde bulunan ve Babinger'in eserine tıpkı basım ve Türkçe tercümesi verilme suretiyle ilave edilen “Origio et Principium Typographia Otthomanica” (Osmanlı Matbaasının Kuruluşu ve Başlangıcı) başlıklı Latince bir belge, bu tür malzemelerin mevcudiyetine işaret etmektedir. Bonnaval'e ait olduğu bilinen yazışmalar yanında,²⁶ İbrahim Müteferrika'nın da yurtdışındaki bazı çevrelerle mektuplaştığı bilinmektedir. Mesela, Babinger'in de belirttiği gibi, şarkiyatçı Johann Christopher Clodius bunlardan biridir. (s. 55). Clodius'un matbaaya olan ilgisi sebebiyle İstanbul'dan, “meraklı ve âlim biri”, kendisine *Târîb-i Seyyâb*'tan yapmış olduğu çeviriyi yollar. (1731). Bu ifadeyle kastedilen

şahsın, matbu nüshada kendisini eserin mütercimi olarak takdim eden Müteferrika olduğu açıktır. “Origio et Principium'un”da İbrahim Müteferrika tarafından yazılmış olduğu ileri sürülmektedir. Metin içindeki bazı ifadelerden hareketle, müellif tesbitinde tereddüde düşülse de, bunun böyle olduğunu kabul etmek, Clodius'a yazılan mektupta da mütercim kendisini dolaylı olarak tanıtmış olmasından hareketle mümkündür. Belge 1146 (1733/34) tarihlidir ve o ana kadar yayımlanmış 12 eseri tanıtmaktadır. 3. eser olan *Târîb-i Seyyâb* için “tarafımızdan Türkçe'ye çevrilmiştir” denilmekte olması, mütercim olarak Müteferrika'yı göstermektedir. Tercümenin, “günlük şeklinde tutulmuş ve saraya takdim edilmiş raporlarla zenginleştirilmiş” olduğuna dair düşülen kayıt (s. 72), 1721'de İran elçiliğine gönderilmiş olan Ahmed Dürrî Efendi'nin sefaretnamesinden de istifade edildiğine işaret etmektedir. Eserin 1740'da Krusinsky tarafından yapılan Latince neşri ile Müteferrika nüshasının bu beyan doğrultusunda karşılaştırılması, mütercim konusundaki karşılıklı iddiaların temyizine çözüm getirebilir. Öte yandan, “Origio et Principium”daki bazı ifadeler bu belgenin başka bir şahıs tarafından yazılmış olabileceği izlenimini de vermektedir: *Târîb-i Hind-i Garbî* için “müellifinin Kâtip Çelebi olduğu sanılmaktadır” kaydı; 1730'da basılan ve Holdermann'ın gramatik kitabı için “yazarı bilinmemektedir” denilmesi, kitapların nâşiri olarak bizzat Müteferrika'nın, bastığı eserlerin müelliflerinden habersiz olduğu gibi bir sonuç vermektedir. (bkz. s. 72, 73) *Füyûzât-ı Mıknatisiyye* ve *Usûlü'l-Hikem* için ise, “tarafımdan yazıldı” denilmesi beklenirken, “Osmanlı matbaacısı tarafından” hazırlanmış olduğunun belirtilmesi; keza, *Ci-*

Holdermann'ın gramatik kitabından bir sayfa.

bânnümâ için, yarım kalmış olan bu eserin "Osmanlı matbaacısı tarafından tamamlanmış" olduğu ve Osmanlı edebine tamamen ters düşecek bir tarzda kendi kendini öven bir yaklaşım içinde, bu eserin, "hamarat matbaacının çalışkanlığı sayesinde" ortaya çıkarıldığı gibi ifadelerin yer alması (s. 74); okuyucuyu tereddüde sevk etmektedir. Her halükârda bu belge, konuyla ilgili olarak yurtdışında önemli malzemelerin varlığına işaret etmekte ve çalışmaların saha kapsamının genişletilmesi gerektiğini göstermektedir. Nitekim, buna benzer başka bir belge, 1926'da N. Omont tarafından neşredilmiş²⁷ olmakla birlikte şimdiye kadar pek dikkat çekmemiştir. Aslının Paris'de Milli Kütüphane'de olduğu belirtilen ve Latince olarak İbrahim Müteferrika tarafından hazırlanmış, "Prima Typographiae Apud Ottomanos Introductio" (Osmanlılarda açılan ilk matbaa) başlığını taşımakta olan, 1730 tarihli bu belge meseleyi oldukça aydınlat-

maktadır. Burada da önce matbaanın kuruluş hikâyesi kısaca tekrarlanmaktadır. Bu konuda verilen bilgiler "Origio et Principium"da verilenlerle aynıdır ve burada matbaa kurulmasının gerekçelerini anlatan Vesiletü't-tıbbâ'a'ya farklı olarak ismen yer verilmiştir (Compositus est libellus qui continet utilatem typographiae et nominatus Vesiletuttibaet).²⁸ Daha sonra da, "Origio et Principium"da yapıldığı gibi, ancak bu sefer, haliyle belgenin hazırlanış tarihi olan 1730'a kadar basılmış olan eserlerin tanıtımına geçilmekte, muhteva, hacim ve satış fiyatları belirtilmektedir. Tanzim edilen listede kitapların basılma sırasına göre düzenlemesi yanlış yapılmıştır. Mesela, aslında 4. sırada yer alması gereken *Tarib-i Hind-i Garbî* 3. sırada, 6. sırada yer alması gereken *Tarib-i Mısır* 4. sırada ve 3. sırada olması gereken *Tarib-i Seyyâb* son sırada gösterilmiştir. Ancak bunun bir hatadan kaynaklandığı, listenin sonunda yapılan düzeltici bir açıklamayla belirtilmiştir.²⁹ Bu hatadan ötürü basılan kitapların yalnızca isimlerinin tekrarlandığı kısa ve doğru bir sıralama verilmektedir: 7. sırada basımı henüz tamamlanmadığı belirtilen *Gülşen-i Hulefâ* yer almaktadır.³⁰ *Gülşen-i Hulefâ*'nın basım tarihinin 16 Ağustos 1730 olmasından hareketle, bu belgenin yazılış tarihini kestirmek mümkün olmaktadır. Bir düzeltmenin ilave edilmiş olması ise, bu belgenin "Origio et Principium"un aksine matbu olduğuna açık bir işaret sayılmalıdır.

"Origio et Principium"da belirtilen bazı eserlerin yazarları hakkında yer alan ve okuyucuyu tereddüde sevk eden ifadelere geri dönecek olursak; önce Holdermann'ın gramatik kitabı için belgenin Türkçe tercümesinde yer alan "yazarı bilinmemektedir" sözünün, basılı kitap üzerinde müellife ait bir kaydın bulunmadığı (Author ipsius est anonymus), dolayısıyla, "yazarın ismi verilmemiştir", "eser isimlidir" şeklinde anlaşılması gerektiği açıktır. Böylece bir tereddüt noktası ortadan kalmış *Tarib-i Hind-i Garbî* için "müellifinin Kâtip Çelebi olduğu sanılmaktadır" kaydı, eserin baskısına, bugün Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde (Revan, nr. 1644) bulunan nüshasının esas alınmış olmasından kaynaklanmış olmalıdır. Zira istinsah tarihi 1115/1703-1704 olan bu yazmanın üzerinde, eserin müellifinin Katip Çelebi olduğuna dair bir not ilave edilmiş bulunmaktadır ve mevcut diğer yazmalarda böyle bir kayıt yoktur.³¹ 1583'de III. Murad'a takdim edilen bu eserin müellifi ise tam olarak bilinmemekte olup, bu konuda çeşitli isimler ileri sürülmektedir.³² Bu noktayı "Prima Typographiae Apud Ottomanos Introductio" ile karşılaştıracak olursak, burada eserin yazarının meçhul olduğuna (cujus author nomine ignotus est),³³ dolayısıyla bilinmediğine dair daha sıhhatli bir ifade yer almaktadır.

Bu her iki belgenin genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, bunların yeni kurulan matbaanın kısa açıklık hikâyesini veren ve basılan kitapları tanıtan, muhte-

va, sayfa ebadı ve satış fiyatlarını gösteren, teknik tabiriyle birer küçük "katalog" oldukları açıkça ortaya çıkmaktadır. "Origio et Principium"da tereddüde yol açan ifade tarzının ve müellif tesbitini zorlaştıran çelişkilerin de bundan kaynaklandığı açıktır. Bu tür "katalog"ların Avrupa'nın diğer kültür merkezlerinde de ele geçirilebileceği ihtimali, araştırmacıyı tahrik eden bir husus olmalıdır.³⁴

Holdermann'ın yukarıda değindiğimiz 5 Ağustos 1730 tarihli mektubuna dönecek olursak, burada da Müteferrika, matbaa ve basılan eserler hakkında yakın bir görgü şahidi olarak bazı bilgilere yer verilmiş bulunmaktadır.³⁵ Holdermann, yazmış olduğu gramer kitabının o sırada henüz basımda olduğunu bildirmektedir. Eserine 80 sayfadan oluşan bir terimler sözlüğü ile 20 diyalogtan ('un dictionnaire manuel ou vocabulaire, avec 20 dialogues') oluşan bir kısım ilave ettiğini ve hepsinin takriben 300 sayfa tuttuğunu, Türklere kolaylık olması için "Fransızca hurufatla" kelimelerin okunuşlarının da verildiğini ifade etmektedir. İstanbul'daki Fransız elçisine ithaf ettiğini belirttiği eseri için hazırlanan Fransızca harf kalıplarının istediği gibi olmadığından, hurufatın iyi kazanmadığı ve biraz yüksek düşmüş olmasından memnun değildir. Basım için her şeyin yeniden yapılması gerektiğini ve harflerin Yahudi Usta Jonas tarafından hazırlandığını vurgulayan Holdermann, oluşan bazı hataların mazur görüleceği ümidini taşımakta ve Avrupa'da da matbaanın başlangıcındaki ilk senelerde bu tür hataların oluştuğunu ifade etmektedir. Eserin basılı nüshasının 194 sayfa olduğu ve Kardinal de Fleury'e ithaf edilmiş olması son anda bir değişiklik yapıldığına işaret etmektedir.

Holdermann, kitabın satışını artırmak için yardım edilmesini istemektedir. Fransa'dan da sipariş verilebileceğini ve bunun için Kraliyet Kütüphanesi Hafız-ı kütübü Papas Sevin'e başvurulmasını istemektedir. Müteferrika'nın satılmayan kitapları arasında Holdermann'ın 1000 adet basılmış olan eserinden 1747 senesi hesabıyla sadece 83 adet kalmış olması, eserin satışının iyi gittiğini göstermektedir. Gerçekten de bu eser, Müteferrika'nın en iyi satış yapan ikinci kitabıdır.³⁶ Holdermann, ayrıca diğer bazı eserlerinden de bahsetmektedir. Türkçe ve Fransızca olarak iki ciltlik bir sözlük hazırladığını ve Fransız hükümetinin maddi destek sağlaması halinde bir yıl içinde bunu bastırabileceğini bildirmektedir. Ayrıca, Türk atasözleri, Esop hikâyeleri ile berât, fermân ve ahidnâmelerin resmî yazım usul ve tertibi hakkında 200 sayfa kadar tutacak olan bir eser üzerinde çalıştığını ve bunların basımı için de maddi yardım beklediğini ifade etmektedir. Holdermann'ın, İran'daki hanedan değişikliği ve nihayet 1730'da da devam eden savaş sebebiyle güncelliğini koruyan ve bu sebepten ötürü bir sene önce 1200 adet basılan *Tarih-i Seyyâh*'i

N. XXXVI.

313

Neues Zeitungen von Gelehrten Sachen

Auf das Jahr 1730.

Leipzig, den 4 May.

Constantinopel.

Man hat allhier nächst dem neulich erwähnten Wörter-Büchle auch folgende zwey Bücher aus der Presse bekommen: Das eine ist in Türkischer Sprache in klein Folio von 150. pagg. und hat den Titel: Tuhfatil-Kibar. Der Autor heist Hagi-Califa, und er stellet darinn eine Abhandlung vor von der Erd-Kugel, der Sphære und den Land-Charten. Anbey giebt er eine ganz besondere Nachricht von Venedig, von Albanien, von der Insel Corfu, und einigen andern Dertern, die sich in der Türkischen Nachbarschaft befinden. Ferner erzehlet er die meisten Türkischen See-Kriege, samt einer kurzen Historie der Türkischen Admirale seit der Eroberung Constantinopels bis auf das Jahr 1653; schreitet darauf zu einer Beschreibung des Zeug-Hauses, so der Groß-Sultan in Constantinopel besitzet, und bemercket die Kosten, welche der jetzige Kayser zu dessen Unterhaltung angewendet; und beschliesset mit einem Unterricht vor die Türkischen Capter. Der Herausgeber dieses Buchs, Ibrahim Mutafarrica, hat einen Tractat, nach seiner Art, von der Geographischen Abmessung und dem Umkreis der Erde, angehängt. Das Buch ist auch mit einer Charte vom Ersten Theil. N n Globo,

Müteferrika'nın bastığı kitaplar hakkında bilgi veren *Neuen Zeitungen von Gelehrten Sachen* gazetesinin 4 Mayıs 1730 tarihli nüshası.

Fransızca'ya tercüme etmiş olduğunu beyan etmesi ilgi çekicidir. (...l'Histoire de Perse, qui j'ay traduit en françois...). Bu eseri tanıtırken müellifinin Cizvit misyoneri Krusinsky ve Latince'den Türkçe'ye çevirenin ise İbrahim Müteferrika olduğunu ifade etmesi önemlidir. Bu şahadetin, basılı kitaptaki açıklamadan hareketle yapılmış olduğu düşünülebilirse de Müteferrika'nın çok yakınlarında ve onunla ilişkisi olan bir görgü şahidi olarak, Türkçe tercümenin bir başkasının elinden çıkmış olduğunu söyleyebilirdi. Bu hususa değinmemekle Holdermann, Türkçe tercümenin Müteferrika tarafından yapılmış olduğunu kabul etmiş olmaktadır. Holdermann, padişah ve sadrazamın iki gün önce (3 Ağustos) sefer için nihayet Üsküdar'a geçtiğini kaydederek mektubuna son vermektedir. Bilindiği gibi kısa bir süre son-

Vankulu Lügati, cilt 1, ilk sayfa. Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar, İstanbul, YKY, 1996

ra çıkan ayaklanma sonucunda, sefere çıkmakta ayak sürten Sadrazam Nevşehirli İbrahim Paşa öldürülecek (1 Ekim 1730) ve ertesi gün de III. Ahmed tahtından indirilecektir.

Holdermann da 1730 Ağustos başına kadar basılan ve basımı bitmiş veya basıma hazırlanan kitaplarla ilgili olarak bir liste hazırlamıştır.³⁷ Bunlar, yukarıda sözünü ettiğimiz “katalog”larda olduğu gibi, eserlerin isimleri, yazarı veya mütercimi, fiyatları ve içerikleri hakkında verilen kısa bilgilerle tanıtılmaktadır. Listedeki 8. eser olarak, basım işleri ancak 3 Temmuz 1732’de biten Kâtib Çelebi’nin maruf eseri *Cibânnümâ* hakkında, daha basımından iki sene önce okuyucuyu bilgilendirmesi ayrı bir önem arz eder. Eserin muhtevası hakkında bilgi verirken, Müteferrika tarafından bu esere, Ptolomée (Batlam-

yus), Copernicus ve Tycho-Brahe sistemleriyle ilgili olarak bir ilave yapılacağını ifade etmesi ayrıca önemlidir.³⁸ Bu münasebetle matbaada kitap basımı için 4 harita için 2 tezgâh olduğunu söyleyerek, Müteferrika matbaasıyla ilgili yetersiz olan bilgilerimize önemli bir katkıda bulunur. 24 Kasım 1694’de Strasburg’ta doğan ve Cizvit misyoneri olarak İstanbul’da dört sene geçiren Holdermann, bu mektubunun cevabını alamadan, 13 Kasım 1730’da genç yaşta hayata veda etmiştir.

Ancak, Müteferrika ile ilgili olarak özellikle Osmanlı arşiv kayıtlarının da peşine düşülmesi gerektiği açıktır. Osmanlı arşiv belgelerinin ise konuya önemli açıklık getirebileceği, birkaç hafta önce Sofya’da Bulgarca olarak basılan ve *Matbu Kitap Dünyasına İlk Osmanlı Seyahatî* (1726-1746). Yeni Değerlendirme adını taşıyan bir araştırma ile gözler önüne serilmiştir. Müteferrika hakkındaki çalışmalara beklenen en büyük katkıyı nihayet sağlamış olarak, bu konuda gerçek bir dönüm noktasını teşkil edecek olan bu eser, Orlin Sabev tarafından hazırlanmıştır. Çalışmanın en büyük bulgusu, İstanbul Müftülüğü Şer’iyye Sicilleri’nde mahfuz olarak ortaya çıkartılan, Müteferrika’nın 20 Rebû’ü’l-evvel 1160 (1 Nisan 1747) tarihli olarak tanzim edilmiş olan tereke zabıtlarıdır. Burada, Müteferrika ile ilgili olarak ilk defa dile getirilmekte olan çok önemli ayrıntılar yer almaktadır: Buna göre, Müteferrika, İstanbul’da Sultan Selim Camii yakınlarındaki Mismârî Şücaeddin mahallesinde, tahminen 2500 kuruş değer biçilmekte olan bir evde oturmaktaydı. Mirasçısı olarak Hatice (ibnet-i Abdullah) adında mühtedi asıllı olması gereken ve 12.000 akçe mehr-i müeccel ile evlendiği bir hanımı ve “sulbiye-i sagire kızı” tavsifinden hareketle en çok 12 yaşlarında olması düşünülen Ayşe isminde küçük bir kızı bulunmaktadır. Hatice’nin mirasın tesviyesinde “nâzır-ı muhtârı” olarak gösterilen “fahrü’l-kudât İbrahim Efendi’nin, ölümünden sonra matbaa işlerini devralan Kadı İbrahim olduğu açıktır. Bu bulgu çözüm isteyen başka bir meseleyi gündeme getirmektedir. O da, yukarıda pek çok kaynaklarda kendisinden bahsedilen oğlu Küçük İbrahim ile ilgilidir. Zira bu tereke zabıtında, mirasçı olarak Müteferrika’nın hanımı ve kızı dışında başka bir aile üyesinden söz edilmemektedir. Müteferrika’nın doğum tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, 1670-74 arası doğmuş olduğu var sayılmaktadır. Ölüm tarihini 1747 ve küçük kızının da en çok 12 yaşında olarak kabul edecek olursak, 70’li yaşlarında öldüğü ve en az 60 yaşındayken evlenerek baba olduğu neticesine varırız. Bu durumda daha önce de evlenmiş olduğu ihtimalini ciddi olarak hesaba katmak gerekecektir. Bu ilk hanımının hayatta olmadığı açık ve pek çok kayıtlardan 1743-1768 arasında sürdürdüğüne işaret ettiğimiz Divan kâtipliği hizmetinden ötürü varlığı şüphe götürmeyen oğlu Küçük İbrahim’in de bu ilk evliliğinden dünyaya gelmiş olması muhtemeldir. Ancak, buna rağmen miras paylaşımında kendisine yer

verilmemesi hususunun açıklanması gerekmektedir. Te-reke, aynı zamanda matbaa olarak kullandığı evinde sahip olduğu kitap ve eşyaların dökümüyle başlamaktadır. 88 adet kitabı künyeleriyle sayılmış ve kıymetleri takdir edilerek yanlarına yazılmıştır. Bunların içinde yer alan ve 800 akçe değer biçilen "basma Öklides", Nasîreddin Tusi'nin 1594'de Roma'da Medici matbaasında basılmış olan Öklides Şerhi olmalıdır. Yine aynı şekilde basma olduğu belirtilen ve 93 akçe değer biçilmiş olan *Nüzbetü'l-müştâk* isimli eser, İdrîsî'nin maruf coğrafyası³⁹ olup, bu da Medici matbaasında 1592'de basılmıştır.⁴⁰ Bunların dışında, Latince oldukları için ayrı bir paket halinde sıralanan çeşitli eser ve harita-atlaslardan oluşan 36 parçalık döküm özellikle dikkat çekmektedir. Bu Latince eserler içinde 9.000 akçe olarak tahmin edilen değeri en yüksek olanı 5 cilt olarak gösterilen Meninsky Lügatı'dır. Müteferrika'nın geriye bıraktığı eşyaları, mazbutça bir hayat sürdürdüğüne işaret etmektedir. Yapılan döküm, şilte-döşek-minder, yatak-yorgan-yastık, tencere-tas-tabak, leğen-kazan-sini-tepsi, vazife ve hizmetleri esnasında muhtemelen hediye olarak edindiği çeşitli kürkleri, abdest ibriği-seccadesi, saati, dürbünü, piştovu, yazı takımı, halı-kilimleri, bir mücevvezesi, 4 gömleği, 4 donu vs. gibi ilgi çekici ayrıntılar içermektedir. Bunların da yanlarına tahmini değerleri yazılmıştır. Evinde ayrıca değerleri yüksek olarak belirlenmiş olan Gürcü asıllı üç cariyesi vardır.

Matbaada basmış olduğu kitaplardan satılmamış olarak elinde kalanlar ise ayrı bir tasnife tâbi tutulmuştur. Bu kitaplar yine Sultan Selim Câmîi ittisalinde Tophane mahallindeki kârgir bir depoda muhafaza edilmektedir. Bunlar, *Ferbeng-i Şu'urî* (409 adet), *Naima Taribi* (112 adet), *Raşid Taribi* (306 adet), *Cibânnümâ* (249 adet), *Takvimü't Tevarih* (226 adet), *Gülşen-i Hülefa* (235 adet), *Târîb-i Mısır*, *Târîb-i Seyyâb*, *Târîb-i Timur* ve *Târîb-i Hind-i Garbî*, *Tühfetü'l-Kibar*, (hepsi toplam 1114 adet), *Usûlü'l-Hikem*, *Füyuzat-ı Mıknatışiyye*, *Abvâl-i Gazavât der Dîyâr-ı Bosna* (toplam 240 adet), Holdermann'ın *Gramatika'sı* (84 adet), *Van Kulu Lügatı* (1 adet). Ayrıca eserlerin fiyatları verilmiş ve toplam değerleri hesaplanmıştır. *Van Kulu* ise tamamen tükenmiştir. Böylece, Müteferrika'nın halefi Kadı İbrahim'in bastığı tek eserin de yine *Van Kulu* olmasının sebebi daha iyi anlaşılabilir. Basılan kitapların bu oranlarda elde kalmış olmasına rağmen satış işinin iyi gittiğini söylemek mümkünse de, basım adetlerinin azlığı dikkate alındığında bunun pek de parlak bir sonuç olmadığı açıktır. Mesela 500 adet basılan *Cibânnümâ*'dan ancak 224 tane satılmıştır. Dikkati çeken ikinci husus basma kitapların, matbaanın kuruluş gerekçesindeki savın aksine pahalı olduğudur. Talep kıtlığı ve basılan eserlerin genelde elde kalması, dolayısıyla yatırılan sermayenin geri gelmemesi halinin Mühendishane ve Üsküdar Matbaaları için de söz konusu olduğu bilinmek-

Kitâb-ı Cihânnümâ, Zatü'l Kürsî. Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar, İstanbul, YKY, 1996

tedir.⁴¹ Bu durumda, belirli kitap ihtiyacı yazma olarak karşılanan, ancak okuru sınırlı ve talebi olmayan bir toplum olma halini göz ardı etmiş olarak yapılan, matbaanın çok geç olarak kabul edildiği görüşünün geçerli bir tarafının olmadığı açıktır: Bekleyen yolcusu olmayan durağa, otobüsün geç veya erken gelmesi ne ifade eder ki?

Bu durumda Müteferrika'nın da borçlu olarak ölmüş olmasına şaşmamak gerekir. Müteferrika'nın 17 kişiye çeşitli miktarlarda borcu vardır. Cenaze masrafları ve mezarı için toplam 16.200 akçe harcanmıştır. Toplam borcu 163.510 akçedir (1362,5 kuruş). Depodaki basma kitaplarına, evine ve buradaki kitap ve basım aletlerine biçilen değer, toplam 25.087 kuruş tutmaktadır. Borçların, bunların paraya çevrilerek ödenmesi gerekeceğinden, tasfiye işleminin nasıl gerçekleşmiş olduğunu ayrıca araştırmak gerekecektir.

Müteferrika'nın terakesinde yer alan Meninski'nin 1680 tarihli luğatı.

Babinger'in, karışık, uzun ve muammalı dipnotlarıyla dolu, girift cümlelerle örülmüş yoğun ifadeli anlatım tarzını Türkçe'ye açık ve yalın bir şekilde aktarmış olmasından ötürü değerli meslekdaşım Nedret Kuran-Burçoğlu'nu ve "Origio et Principium"u ortaya çıkartan Michail Kiel'i kutlarım. Olağan üstü bakir bir konuda senelerdir el altında araştırmacıyı bekleyen Müteferrika'nın terakesiyle ilgili bu kayıtları bulan genç araştırmacı Orlin Sabev'i ise özellikle tebrik eder, çalışmasını bir an evvel Türkçe olarak yayımlamasını dilerim.⁴²

* Tarih Vakfı Yurt Yayınları. Çeviren ve yayıma hazırlayan Nedret Kuran-Burçoğlu. İstanbul 2004.

1 Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Ihre Werke, Leipzig.

2 Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri. Çeviren: Coşkun Üçok. Ankara 1982.

3 Bu tercümenin tenkidi değerlendirme ve tanıtım için bkz. Kemal Beydilli, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1, İstanbul 1985, s. 358-365.

4 Mehmed der Eroberer und Seine Zeit. *Weltenstürmer einer Zeitenwende*. München, 1953.

- 5 *Fatih Sultan Mehmed ve Zamani*. Çeviren: Dost Körpe, İstanbul 2003.
- 6 Bkz. Erich Trapp, "Pilagiat in der Geschichtsschreibung Mehmed II. Byzantinischen Tradition in moderner Zeit", *??zantio? Festschrift für Herbert Hunger*. Viyana, 1984, s. 321-332.
- 7 Klaus Kreiser-Ch.K.Neumann, *Kleine Geschichte der Türkei*, s. 265.
- 8 *age*, s. 111.
- 9 Bkz. *Risâle-i İslâmiye*. Halil Necatioğlu [=Esad Coşan]. Ankara 1982.
- 10 H. Omont, "Nouveaux documents sur l'imprimerie a Constantinople au XVIIIe siècle", *Revue des Bibliothèques*, Vol. 36, Paris 1926, s. 8. Bu makeleyi ihbar eden ve bir fotokopisini gönderen değerli meslekdaşım Orlin Sabev'e teşekkür ederim.
- 11 Dağıstan'da Kaytak Türkleri Ocaklı beylerinin unvanı olan bu kelimenin (bkz. Fahreddin Kirzioğlu, *Osmanlılar'ın Kaftas-Elleri'ni Fetbi* (1451-1590). Ankara 1976, s. 542), pek çok yerlerde Asmay olarak okunarak kaydedilmiş olması hatalıdır.
- 12 Erhan Afyoncu, "İbrahim Müteferrika", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXI, 324-327.
- 13 Bütün bunlar için bkz. Erhan Afyoncu, "İlk Türk Matbaasının Kurucusu Hakkında yeni Bilgiler", *Belleken*, LXV, 2001, Ankara 2002, s. 607-626; keza, "İbrahim Müteferrika", *DİA*, XXI, 324-327.
- 14 Bkz. Erhan Afyoncu, aynı yerler.
- 15 Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, GOR, IV, 423.
- 16 Mouradgca D'Ohsson, *Tableau Général de L'Empire Ottoman II*, Paris 1787, s. 504.
- 17 Gazete üzerinde bu anlamda bir tarama ve araştırma sürdürülmektedir.
- 18 Seyyâh burada "Misyoner" anlamındadır.
- 19 "...lisân-ı Latin üzere cem' ü terib eylediği târihin sibâk ü sıyâkına ta'aruz ve mazmûn-ı ibâretde ziyâde ve noksân ve tahvil ü tagyir murâd olunmayarak lisân-ı Türkiye tebdil ve terceme ve ma'nâ-yı edâ ve ta'birde ayn-ı maksûde muvafakat bulunmak üzere sarf-ı miknet-i âcizâne kılınmıştır...Tercemetü'l-hakîrü'l-fakîr İbrâhim min müteferrikagân-ı Dergâh-ı âli", *Târîh-i Seyyâh*, s. 1-2.
- 20 Bkz. Beydilli, "Korsika ve Osmanlı Devleti", *İlmî Araştırmalar*, IV, İstanbul, 1997, s. 17-28; Keza, "Korsika", *DİA*, XXVI, 212-213.
- 21 Hammer, *GOR*, IV, 395, 423; H. Benedikt, *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval (1675-1747)*. Graz-Köln 1959, s. 168, 196.
- 22 Hammer, *GOR*, IV, 423, 501-502, 554.
- 23 Hammer, *GOR*, IV, 436.
- 24 Hammer, *GOR*, IV, 501.
- 25 Hammer, *GOR*, IV, 577.
- 26 Bonneval'in Hollanda devlet arşivinde çok sayıdaki mektupları bulunduğu dikkatimi çeken değerli meslekdaşım Michail Kiel'e teşekkür ederim.
- 27 H. Omont, *agm*, s. 2-6.
- 28 H. Omont, *agm*, s. 2.
- 29 H. Omont, *agm*, s. 5.
- 30 H. Omont, *agm*, s. 6.
- 31 *Tarîh-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nevî*. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1987, s. 16.
- 32 Bkz. *Tarîh-i Hind-i Garbî veya Hadîs-i Nevî*, s. 16.
- 33 H. Omont, *agm*, s. 4.
- 34 Nitekim İsveç Milli Kütüphanesi'nde bulunan Latince ve İsveççe olarak tanzim edilmiş benzer iki liste yayımlanmış bulunmaktadır. Bkz. Mustafa Akbulut, "İsveç Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunan İbrahim Müteferrika'nın bastığı eserlerin Latince kataloğu", *Anadolu (Anatolia)*, XX, Ankara, 1984, s. 233-243 ve Güngör Vadrhoğlu, "Latince bir belge", Aynı yer, s. 245-259. Ayrıca, Edvard Carleson, *İbrahim Müteferrika Basımevi ve Bastığı İlk Eserler*. Yay. Mustafa Akbulut, Ankara, 1979. Makaleleri haber veren ve temin eden sayın Birol Ülker'e teşekkür ederim.
- 35 H. Omont, *agm*, s. 6-10.
- 36 Orlin Sabev, *Matbu Kitap Dünyasına İlk Osmanlı Seyyâti (1726-1746)*. Yeniden Değerlendirme. Sofya 2004, s. 403.
- 37 H. Omont, *agm*, s. 8-10.
- 38 Müteferrika tarafından yapılan bu ilavenin (zeyil) değerlendirilmesi için bkz. Besim Darkot, "Kâtip Çelebi-İbrahim Müteferrika ve Sema Hareketleri", *Coğrafî Araştırmalar*, II, İstanbul, 1958, s. 5-19. Bu makaleye dikkatimi çeken değerli hocamuz Metin Tuncer'e teşekkür ederim.
- 39 *Kütübü Nüzbetü'l-Müşâk fi zikri'l-emsâr ve'l-aktâr ve'l-büldân ve'l-cüzür ve'l-madâyin ve'l-âfâk*. Eser 1616'da Latince olarak basılmıştır.
- 40 Bkz. Ramazan Şesen, "İdrisi", *DİA*, XXI, 492-495.
- 41 Bkz. Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Taribinde Mübendisbâne, Mübendisbâne Matbaası ve Kütüphanesi*. İstanbul 1995.
- 42 Orlin (Orhan) Sabev, Türkçe metni bu scene sonuna kadar hazırlayabileceğini ifade etmiştir.